

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ЕМПІРИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

В'ячеслав Яремчук*

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ: СУЧАСНИЙ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Стаття присвячена аналізу історіографічної бази (наукових праць, доробку аналітичних дослідницьких центрів, публіцистики та журналістських розслідувань), що висвітлюють проблему становлення та функціонування регіональної політичної еліти Івано-Франківської області у роки державної незалежності України.

Ключові слова: *регіональна політична еліта, Івано-Франківська область, історіографічна база.*

Vyacheslav Yaremchuk. Political elite of Ivano-Frankivsk region: modern annalistic discourse. *The article is dedicated to the analysis of the annalistic base (scientific works, analytical researches, opinion journalism, journalists investigations) which highlights the problems of regional political elite of Ivano-Frankivsk region at the years of state independence of Ukraine.*

Key words: *regional political elite, Ivano-Frankivsk region, annalistic base.*

Сучасний процес децентралізації влади, який полягає у перерозподілі повноважень між центральними та місцевими органами влади й має істотним чином змінити систему взаємин між державою і суспільством, «Центром» і «Регіонами», сприяти їхній гармонізації, вимагає посиленої уваги до політичної еліти

* **Яремчук В'ячеслав Дмитрович** – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

країни. Повною мірою це стосується і політичної еліти на рівні регіонів (в українських реаліях – областей), яка за своїм місцем у політичній системі має демонструвати не лише здатність щодо артикуляції і захисту місцевих потреб, але й бути консолідуючою силою, провідником загальнонаціональної політики у процесі розбудови незалежної суверенної України. Зважаючи на це, метою статті є аналіз наявної історіографічної бази, що стосується проблеми *регіональної політичної еліти* на прикладі Івано-Франківської області у роки державної незалежності України.

Не вдаючись до існуючого в політичній та соціальній науці дискурсу щодо визначень і класифікації регіональної політичної еліти, до цієї соціальної групи на Івано-Франківщині (виходячи з основних підходів щодо теоретичного розгляду проблеми – *позиційного, репутаційного, концептуального, структурно-функціонального*) ми залучаємо суб'єктів, які, обіймаючи провідні посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, за своїм статусом та повноваженнями були безпосередньо належними до здійснення і спрямування політики в області, до процесу «прийняття політичних рішень». До останніх повною мірою відносимо і народних депутатів України, які представляли область на загальнонаціональному рівні. Остаточно коло осіб, належних до категорії регіональної політичної еліти в Івано-Франківській області, було окреслено у ході першої хвилі адміністративної реформи в Україні на початку 1990-х рр., зокрема, зі створенням нової ланки у системі державного управління – Івано-Франківської обласної державної адміністрації (ОДА), її структурних підрозділів – районних державних адміністрацій (РДА).

Значний за обсягом масив досліджень з проблеми регіональної політичної еліти Івано-Франківської області можна умовно звести до трьох основних груп, які мають відмінність як у підходах щодо вивчення/аналізу, так і викладу матеріалу: 1) наукові праці, 2) доробок аналітичних дослідницьких центрів, 3) публіцистика, журналістські розслідування.

Першу групу представляють наукові праці – монографії, дисертаційні роботи, статті. Передусім, варто відзначити, що дослідження, які охоплюють проблему регіональної політичної еліти Івано-Франківщини (механізмів її формування, ресурсної бази, чинників, які впливають на її функціонування), потрапили до сфери науковців лише на зламі ХХ–ХХІ ст. і становлять нині лише окремі напрацювання. Вітчизняні дослідники надавали належне Івано-Франківщині, визнаючи регіон як один з небагатьох, який істотно вплинув на вибір «геополітичного вектора» розвитку культурних та релігійних процесів країни [1]. Уродженець краю – С. Бандера («революційний вождь», «знамено визвольної боротьби») залучався до вузького кола загальнонаціональної еліти – «лицарів українського духу» [2, с.154]. Однак, зважаючи на досить незначні ресурси, малопомітну роль політичних діячів Івано-Франківської області у сучасному державотворенні країни*, а наразі – як наслідок недостатнього опрацювання емпіричної бази, пошуків нових тем для дослідження, регіональна політична еліта

* Нинішню Івано-Франківську область – частину «Історичної Галичини» з її давніми державницькими традиціями доби Галицько-Волинської держави, національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. можна характеризувати як таку, що перебуває у «тіні» сусідньої Львівської області, більш потужної соціально-економічними, людськими, інтелектуальними ресурсами. Уявлення ж щодо сучасного стану політичної еліти області дає, зокрема, зміст бази «Видатні діячі Прикарпаття» (підготовлена Івано-Франківською обласною універсальною бібліотекою ім. І. Я. Франка), до якої входить декілька сотень особистостей, з яких сегмент «політики», «громадсько-політичні діячі» (постаті переважно кінця ХІХ – ХХ ст.) становив незначну частку серед інших кількісно переважаючих груп – «громадсько-культурні діячі», «вчені-науковці», «письменники», «історики», «красназавці», «актори», «діячі української діаспори», «промисловці». (Див.: Видатні діячі Прикарпаття. Івано-Франківська обласна універсальна бібліотека ім. І. Я. Франка. URL: <https://www.lib.if.ua/dbase/persons.php?action=sort&q=%C0&by=letter>). До кола відомих особистостей адміністративного центру області – міста Івано-Франківська, що розміщується на офіційному сайті міської ради, окрім І. Франка, «шістдесятника» О. Заливахи не потрапив жодний з сучасних політиків. (Див.: Відомі франківці. Івано-Франківськ. Офіційний сайт. URL: www.mvk.if.ua/famous).

Івано-Франківщини, фігуруючи здебільшого як частина великого масиву «галицької еліти», отримувала фрагментарні згадки у монографіях з політичної історії України. Це стосувалося праць, присвячених становленню сучасної української державності [3], розгортанню структур та діяльності Народного Руху України (Івано-Франківська крайова організація НРУ) [4; 5; 6], виборчим кампаніям у західних областях України [7; 8].

У зв'язку з цим варто відмітити колективну монографію «Галичина в етнополітичному вимірі» [9], підготовлену науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, яка на основі комплексного дослідження етнополітичних процесів, що відбулися після завершення Другої світової війни, дає можливість більш ґрунтовно з'ясувати сутність і специфіку процесів формування груп регіональної політичної еліти Івано-Франківської області, притаманні їй представникам політико-культурні цінності, політичну поведінку. Більш глибоко окремі аспекти діяльності політичної еліти області (участі її представників у державотворчих процесах, виборчих кампаніях) були предметом розгляду у наукових розвідках регіонального масштабу [10; 11].

Практичні і теоретико-методологічні аспекти, які різним способом торкалися проблеми регіональної політичної еліти Івано-Франківщини, знайшли висвітлення у загальних роботах у галузі «Державного управління», «Державної регіональної політики», «Місцевого самоврядування» та ін., які почали виходити друком наприкінці ХХ ст. Серед них можна виділити такі монографії, як «Державне управління в Україні: централізація і децентралізація» [12], «Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії» [13], «Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети» [14], «Міське самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії» [15], у яких порушувалися проблеми формування політичних і геополітичних пріоритетів груп регіональної політичної та економічної еліти, принципи рекрутування та ротації політичної еліти, політичного лідерства, політичної

конкуренції. У низці досліджень була відображена і роль політичної та економічної еліти Івано-Франківщини у розвитку соціально-економічних відносин, функціонуванні обласного територіально-виробничого комплексу [16; 17].

Окремі питання функціонування політичної еліти області знайшли відображення у дисертаційних роботах, зокрема, у дослідженнях, присвячених діяльності на терені Івано-Франківщини політичних партій (Народний Рух України) – С. Бондаренка [18], регіональної багатопартійності – В. Бусленка [19], Р. Манайло-Приходько [20]. Остання, досліджуючи проблему регіонального структурування партійної системи України, звертала увагу на питання діяльності «територіально локалізованих» щодо Івано-Франківщини політичних партій (Народний Рух України, Конгрес Українських Націоналістів, Українська республіканська партія, ВО «Свобода», Українська партія та ін.), використання місцевими політиками інституту політичних партій з метою утвердження/збереження свого статусу, контролю над областю. Р. Манайло-Приходько доходила висновку про існуючий конфлікт між загальнонаціональними партійними структурами та елітними групами області, передусім, у питанні політичного рекрутингу, висування кандидатів під час виборчих кампаній до Верховної Ради України та місцевих рад. Вирішення цього конфлікту на користь груп регіональної політичної еліти бачився шляхом експлуатації традиційних для області «партійних брендів» (як правило, опозиційних партій, починаючи з Народного Руху України) або ж через декларацію своєї лояльності до «Центру», що забезпечувало перемогу на виборах у мажоритарних виборчих округах, входження до «прохідної» частини виборчих списків політичних партій чи виборчих блоків політичних партій.

Деякі аспекти рекрутування політичної еліти регіону були висвітлені у дисертаціях, що стосувалися виборчих кампаній. Так, Т. Мадрига [21] у своїй дисертації, вивчивши широке коло емпіричних матеріалів, робила висновок щодо певної специфіки процесу входження у політику в Івано-Франківській області. Значною мірою це полягало у сформованій регіональній моделі

голосування, «персоналізації електорального вибору», коли громадяни надавали перевагу не лише політичним програмам, ідеологічній артикуляції, але й особистості (персональній харизматичності) політичних лідерів. Питання рекрутування політичної еліти Івано-Франківщини до органів виконавчої влади області, місцевого самоврядування, впливу на цей процес з боку суспільства, бізнес-середовища, «Центру» порушувала у дисертаційній роботі О. Науменко [22].

М. Стефурак [23] у своєму дослідженні торкався питання політичного структурування елітних груп Івано-Франківщини через призму взаємодії «влади і опозиції». Основною доказовою базою дисертанта, включаючи оцінку процесів оновлення/ротації політичної еліти області (на рівні обласної ради, міської ради Івано-Франківська), був аналіз результатів місцевих виборів 1990–2015 рр. У деяких інших наукових розвідках М. Стефурак приділяв увагу політичному позиціонуванню політичної еліти області, виявленому під час президентських та парламентських виборів [24]. Автор звертав увагу на те, що типовий виборець «Історичної Галичини» – будучи одним з базових регіонів політичних сил, які головну ставку робили на національній ідеї, на протиположному до поширеного на Сході України принципу «головне, що наше», користувався здебільшого підходом «не людина, а ідея». Це підтверджували і сталі електоральні уподобання населення Івано-Франківщини щодо підтримки політичних сил, належних до національно-демократичного, «помаранчевого», «постпомаранчевого» таборів, представники від яких переважно і отримували мандати народних депутатів України від області. Певною вадою робіт автора було те, що вони мали загальний характер, як правило, обходячи стороною (окрім поодиноких випадків, наприклад, щодо голови обласної ради М. Яковини, очільника Івано-Франківської ОДА М. Вишиванюка) аналіз діяльності представників регіональної політичної еліти.

До дослідження проблематики регіональної політичної еліти долучалися і діючі політики області. Так, В. Гладій, перший заступник голови Івано-Франківської облради, экс-народний

депутат України у дисертації «Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України» (2015) [25], зважаючи на зростаючу у процесі децентралізації роль регіональної політичної еліти (як конгломерату з певним рівнем «закритих» і «самодостатніх» структур), намагався розглядати проблему системно, у поєднанні багатьох взаємозалежних чинників – вимог законодавчої бази, виборчої системи, яка мала забезпечити ефективність селекції регіональної політичної еліти, її політичну активність. У дисертації наводився позитивний досвід міської ради Івано-Франківська щодо «прозорості» діяльності інституції, посилення антикорупційної боротьби, залучення громадськості до контролю над діями політичної еліти.

Дотичними до дослідження проблеми є й дисертаційні роботи за науковою спеціальністю «Економічна та соціальна географія» – О. Штельмах [26], О. Стецюка [27], Н. Запихляк [28], П. Сухого [29], у яких порушувалися питання стану та перспектив розвитку народногосподарського комплексу Івано-Франківщини, соціально-економічних відносин, системи державного управління та місцевого самоврядування. Згадані роботи містили аналіз базових чинників, які мали безпосередній вплив на процеси регіонального елітотворення, формування ресурсів політичних акторів області, їхнього політичного позиціонування. Серед них – історичні та ментальні традиції населення, етнічний склад, специфіка демографічної ситуації та трудових ресурсів, господарська структура тощо. У дисертації В. Миронюк [30], спираючись на вплив електорально-соціологічних та електорально-психологічних чинників, які були виявлені під час виборчих кампаній 1990–1999 рр., на терені Івано-Франківської області була визначена низка «електоральних субрайонів» («електоральних систем»), здійснена спроба діагностування та прогнозування електоральної поведінки населення на предмет рівня підтримки певних політичних сил, політичних лідерів.

Вагомий внесок у розробку теми зробили науковці, викладачі Прикарпатського національного університету імені Василя

Стефаніка. Зокрема, С. Кобута присвятив увагу участі політичної еліти Івано-Франківщини, належної до національно-демократичного табору, у боротьбі за здобуття державної незалежності України на зламі 1990-х рр. [31; 32], розгортанню в області структур НРУ [33]. Він також досліджував стратегії діяльності, які втілювала у життя політична еліта на рівні міста Івано-Франківська (голови міста Б. Яковичин, Я. Тихлік, Б. Борович) [34].

В. Климончук [35; 36; 37], І. Доцяк [38], Б. Максимець [39; 40; 41] торкалися проблеми політичної еліти Івано-Франківщини, досліджуючи теми, пов'язані з регіональною багатопартійністю, виборчими кампаніями кінця ХХ – початку ХХІ ст., електоральною поведінкою населення Прикарпаття. В цілому, згадані автори доходили висновку, що як структурування партійного простору Івано-Франківської області, так і виборчі преференції громадян регіону, враховуючи дію соціокультурних чинників, знаходилися у досить «вузькому коридорі», коли домінуючу підтримку отримували політичні сили та їхні лідери, що підкреслювали своє національно-демократичне спрямування, були прибічниками розбудови України як національної держави з українськими історико-культурними ознаками, з ринковою економікою, демократичною політичною системою, зорієнтованою на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Разом з тим, вони відзначали слабкість обласних партійних структур національно-демократичного напрямку та їхніх лідерів, які виявилися неефективним інструментом щодо лобювання інтересів регіону, «просування» місцевої політичної еліти на загальнонаціональний рівень, що на зламі ХХ–ХХІ ст. вело до маргіналізації останніх. Подібної точки зору щодо причин і наслідків поглинання місцевої політичної еліти з національно-демократичного табору «партією влади», передусім за рахунок її місцевих «агентів» з кола обласної адміністративно-бюрократичної еліти, керівників фінансово-промислових груп (ФПГ), які намагалися створити корпоративні переваги у відносинах з іншими елітними угрупованнями, комерціалізації політичних відносин на Івано-Франківщині, дотримувався і київський дослідник О. Ляшенко, підтверджуючи

свої висновки результатами загальнонаціональних виборчих кампаній у регіоні упродовж 1991–2014 рр. [42].

В останні роки окремі питання, пов'язані з проблемою політичної еліти Івано-Франківщини, ставали об'єктами для дослідників з різних регіонів України, зокрема Д. Короткова [43] (контреліта, націонал-патріотична еліта), Ю. Мацієвського та І. Собчука [44] (вияви і наслідки поширення серед еліти процесів клієнтелізму), А. Романюка («регіональний формат» політичного процесу у Західній Україні) [45].

Значний внесок у розробку проблематики, пов'язаної зі сучасною політичною елітою Івано-Франківської області, роблять *аналітичні дослідницькі центри (друга історіографічна група)*, пошукова діяльність яких, окрім, власне, оприлюднення важливої емпіричної бази, її інтерпретації, стала важливим елементом у побудові двосторонньої комунікації влади і суспільства, поглиблення прозорості діяльності політичних еліт, процесів політичної участі [46].

Уперше проблема регіональної політичної еліти Івано-Франківщини була розглянута у спільному міжнародному дослідженні Центру слов'янських досліджень університету Хоккайдо (Японія) і Центру соціально-політичних досліджень (Фонд «Діалог», м. Київ). Результатом цієї співпраці стало створення бази даних «Політична еліта українських регіонів», яка була доведена до 2002 р. Проект містив цінну, хоча і досить фрагментарну, інформацію, що охоплювала короткі біографічні дані, характеристики (з посиланням на газетні публікації) провідних політичних акторів області, які очолювали партійні, виконавчі та представницькі органи влади [47]. До їхнього кола увійшло 8 осіб – уродженців Івано-Франківщини або тих, хто, починаючи з радянських часів, працював в області: З. Куравський – перший секретар Івано-Франківського ОК КПУ (1990–1991), Д. Захарук – голова виконавчого комітету Івано-Франківської обласної ради (1990), В. Павлик – голова виконавчого комітету Івано-Франківської обласної ради (1990–1991), Представник Президента України в Івано-Франківській області (1992–1994); М. Яковина – голова

Івано-Франківської обласної ради, голова виконавчого комітету ради (1990–1992); С. Волковецький – голова Івано-Франківської обласної ради (1992–1998), голова Івано-Франківського облвиконкому, голова Івано-Франківської ОДА (1994–1997), М. Вишиванюк – голова Івано-Франківської ОДА (з 1997), З. Митник – голова Івано-Франківської обласної ради (1998–2002), перший заступник Івано-Франківської ОДА (з 2002); В. Брус – перший заступник Івано-Франківської ОДА (1999–2002), голова Івано-Франківської обласної ради (з 2002). Незначна динаміка оновлення політичних лідерів області на зламі ХХ–ХХІ ст. (враховуючи цілковите вилучення з політичного життя регіону у 1991 р. неодмінної складової радянської епохи – КПУ, короткотермінове «перебування у владі» області представників Народного Руху України – Д. Захарука, М. Яковини, С. Волковецького) вказувала на істотну вагу на Івано-Франківщині «закритого типу» рекрутування політичної еліти, проявів «капсулізації влади», «закритих процедур делегування влади» (Ю. Шведа) [48, с.358].

Одним з перших у країні зробив комплексне дослідження у галузі політичної регіоналістики Український незалежний центр політичних досліджень, силами якого у 2003 р. було опубліковано підсумкову роботу «Регіональний портрет України» [49]. До підготовки проекту були залучені представники місцевих «мозкових центрів», експерти, науковці. Складовою проекту був і розділ, присвячений Івано-Франківській області, у якому регіон характеризувався як «політично активний», зорієнтований на європейську модель розвитку [49, с.144]. У розділі, окрім аналізу політичної структуризації регіону за період 1998–2002 рр., динаміки розвитку політичних партій та їхньої участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, оцінки політичної та соціально-економічної ситуації, увага була прикута і до «регіональних лідерів», до вузького кола яких на той час були зараховані голова Івано-Франківської ОДА М. Вишиванюк, голова Івано-Франківська З. Шкутяк, народний депутат України М. Круць та ін.

Змістовний інформаційно-аналітичний матеріал щодо процесів, дотичних до проблеми політичної еліти Івано-Франківщини, міститься у багатьох регулярних публікаціях Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва», зокрема у багаторічному проекті «Політичний портрет України» [50]. Деякі випуски проекту – «Вибори–2002: післямова» (2002) [51], «Україна–2012: політичний портрет» (2013) [52] містили характеристики електоральної активності Івано-Франківщини, кристалізації політичних інтересів елітних груп регіону, чинників, що впливали на ці процеси.

Помітними у галузі дослідження політичної еліти Івано-Франківщини стали аналітичні проекти Громадянської мережі «ОПОРА» – «Політична карта Івано-Франківської області», здійснені у 2012 та 2014 рр. [53]. Їхня цінність полягала у тому, що відібрані до аналізу явища, їхнє порівняння давало можливість глибше зрозуміти суть політичних процесів, динаміку змін, що відбулися в області після перемоги Революції Гідності, зокрема у галузях групування політичної еліти, кадрового складу органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, мережі та потужності обласних партійних структур, статусів фінансово-промислових груп тощо. Важливу інформацію, що поглиблювала уявлення про процеси функціонування регіональної політичної еліти, наприклад, її рекрутування, давали і результати моніторингу різноманітних виборчих кампаній. Зокрема, у «Громадянському спостереженні за черговими місцевими виборами 2015 року: підсумковий звіт» (2016) містилися дані щодо висування та реєстрації кандидатів до органів місцевого самоврядування Івано-Франківської області, активності (задіяних стратегій) груп регіональної політичної еліти у виборчому процесі, виявлених порушень [54].

Увагу викликають і висновки проекту «РАДА: підзвітність, відповідальність, демократичне парламентське представництво», що здійснювався мережею «ОПОРА» у рамках програми USAID упродовж 2016–2017 рр. У ході дослідження був здійснений моніторинг народних депутатів України VIII скликання, які були

обрані в одномандатних виборчих округах Івано-Франківської області (серед них – Ю. Дерев'яно, А. Дирів, М. Довбенко, Ю. Соловей, В. Шевченко, О. Шевченко та ін.), на предмет відповідності якості й ефективності їхньої законотворчої діяльності щодо усталених критеріїв міжнародних стандартів демократичного парламентаризму. Результати проекту давали підстави стверджувати, що серед представників регіональної політичної еліти Івано-Франківщини, народних депутатів України були поширені такі явища, як низький рівень їхньої звітності, комунікації з виборцями, участь у розв'язанні проблем регіону [55; 56]. Одне з останніх досліджень Громадянської мережі «ОПОРА», проведене напередодні президентських виборів (2018) щодо ймовірних ризиків використання адмінресурсу в Івано-Франківській області, виявило значний рівень «закритості» і серед органів виконавчої влади – Івано-Франківської ОДА, РДА [57].

Івано-Франківщина була відображена й у періодичному моніторинговому проекті щодо розвитку суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні, що проводився у 2014–2015 рр. Поліським фондом міжнародних та регіональних досліджень і Асоціацією регіональних аналітичних центрів [58; 59]. За результатами дослідження було випущено два збірники, що давало можливість порівняти динаміку змін різних аспектів регіонального розвитку Івано-Франківської області (серед них – групування регіональних еліт при владі, «політичного ландшафту» області, бізнес-конфліктів тощо). Окрім характеристик щодо формальних політичних акторів на рівні голови ОДА, голів обласної ради та Івано-Франківської міської ради, очільників обласних виконавчих структур, у збірниках згадувалися і найбільш активні політичні діячі області (члени уряду, народні депутати України – І. Насалик, О. Шевченко, Ю. Дерев'яно та ін.).

Уявлення про якісні характеристики владної еліти в Івано-Франківській області давали результати комплексного дослідження «Індекс демократичного розвитку областей України», здійсненого Поліським фондом міжнародних та регіональних досліджень у 2016 р. За підсумками виконання проекту Івано-

Франківщина упевнено очолила «Топ-5» регіонів країни з інтегральним «індексом демократичного розвитку» 3,48 бала (середній по країні – 3,05). Індеси області за 10 блоками виявилися такими: «Стан ЗМІ» (4,1 бала, 1-ша позиція в країні), «Політична активність, партії, вибори» (3,9 бала, 1-ша позиція), «Децентралізація та діяльність органів місцевого самоврядування» (3,4 бала, 2-га позиція), «Громадська активність і самоорганізація громадян» (3,6 бала, 2-га позиція), «Міжетнічні та конфесійні відносини» (4,1 бала, 2-га позиція), «Діяльність державних адміністрацій» (3,3 бала, 3-тя позиція), «Соціально-економічний стан» (3,6 бала, 3-тя позиція), «Стан реалізації захисту прав людини» (3,3 бала, 4-та позиція), «Боротьба з корупцією» (2,6 бала, 7-ма позиція) [60]. Згідно з аналізом експертів Івано-Франківщина значно випереджала інші області країни у «демократичних перетвореннях». Вона характеризувалася як така, що належала до регіонів «змішаного/перехідного типу», що далеко просунулася на шляху побудови «конкурентного й плюралістичного політичного режиму», однак лише наближалася до стандартів країн з ліберальною демократією [61, с.48–51].

Матеріали щодо політичної еліти Івано-Франківської області були присутніми й у регулярних публікаціях Комітету виборців України, його обласного представництва. Зокрема, це серія (починаючи з 2012 р.) аналітичних видань, присвячених виборам до Верховної Ради України, місцевих рад. Вона містила у себе аналіз найбільш рейтингових кандидатів (представників груп політичної і бізнесової еліти), їхніх виборчих ресурсів [62], електоральну поведінку виборців області [63]. У подальшому обласне представництво КВУ здійснювало моніторинг на терені Івано-Франківщини щодо процесів люстрації [64], запобігання та регулювання в середовищі депутатів місцевих рад конфліктів інтересів [65].

Значну цінність у дослідженні проблеми становлять і напрацювання аналітичних центрів, що розташовані безпосередньо в Івано-Франківській області. Так, серед обмеженого кола діючих неурядових дослідно-аналітичних організацій [66, с.273],

що вивчали проблеми елітології, варто виділити Громадську організацію «Центр політичного моніторингу», зокрема, його дослідження «Моніторинг виборчого процесу у Івано-Франківській області», листопад 2005–квітень 2006», у якому було відстежено партійно-політичне структурування регіональної еліти напередодні і під час виборів до Верховної Ради України у 2006 р. [67].

Вартий на увагу і доробок регіональної громадської організації «Центр політичних студій та аналітики», яка у 2018 р. долучилася до проекту «Атестація депутатів місцевих рад» (проект започаткований обласними структурами Комітету виборців України, здійснювався за підтримки Національного фонду демократії (NED, США). Суть проекту полягала у комплексному і безперервному моніторингу персональної діяльності депутатів Івано-Франківської міської ради, включаючи аналіз ресурсної бази депутатів, використання ними під час здійснення політики різноманітних стратегій. До моніторингу була внесена 21 позиція критеріїв оцінювання, які стосувалися якості виконання депутатами своїх обов'язків, рівня відкритості для виборців, прозорості діяльності, добросовісного представництва інтересів громади, підзвітності, непричетності до корупційних дій. Результати проекту були представлені у підсумковому звіті «Атестація депутатів місцевих рад. 3-й рік повноважень. Івано-Франківська міська рада» [68], інтерактивній таблиці «Персональна оцінка депутата» [69]. За підсумками роботи у 2018 р. жодний депутат не отримав оцінки «5», майже третина депутатів отримала оцінки «3». І хоча за формальними ознаками ефективність діяльності місцевої політичної еліти, зосередженої у міській раді Івано-Франківська упродовж 2017–2018 рр., зросла незначним чином, з боку громадськості і надалі залишалися питання щодо «приватних інтересів депутатів» (непрозорості статків, низької культури декларування доходів, виявів корупційних дій тощо) [70; 71].

Серед матеріалів, належних до третьої групи – *публіцистика, журналістські розслідування*, – варто виділити глибокі за концептуальним осмисленням статті, розміщені як у загально-

українських* («Дзеркало тижня», «Українська правда» та ін.), так і регіональних інформаційно-аналітичних виданнях (ЗІК, «Західний кур'єр», «Галицький кореспондент», News.if.ua. та ін.). Передусім, це статті, що присвячувалися аналізу діяльності очільників Івано-Франківської ОДА (зі зазначенням причини призначення «Центром», ділових якостей лідера, характеристики стилю керівництва, взаємодії з регіональним політичним істеблшментом, включаючи і його опозиційну частину). За характеристиками формальних політичних лідерів Івано-Франківщини, як, скажімо, голови Івано-Франківської ОДА М. Вишиванюка, який найдовше керував областю («він підпорядкований Президентові – всі решта йому», «звик приймати рішення особисто і особисто за них відповідати» [72]), можна судити про рівень політичних відносин у регіоні, перспективи їхнього наступного розвитку [73].

У статті О. Глушкевич «Доля губернатора...» авторка, окрім влучних характеристик усіх політичних очільників області з 1991 по 2010 рр. – «перший», «репресований», «з губернатора – у дипломати», «старий–новий», «революційний», «губернатор з бізнесу», аналізувала їхню політичну діяльність як у час перебування «на владному олімпі» в області (зв'язки «по горизонталі» з політичним середовищем регіону, відносин з «Центром»), так і після відставки [74]. Прискіпливий аналіз провідних акторів політичної еліти Івано-Франківщини здійснив О. Довбуш («Політична еліта Прикарпаття. Частина перша.

* Про недостатню увагу до Івано-Франківської області (аналіз суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації регіону), що свідчило про її периферійність, вказував і зміст такого видання, як Державний бібліографічний покажчик «Літопис газетних статей». Якщо на початку державної незалежності України згадки про Івано-Франківську область містилися майже у кожному з випусків, що стосувалися таких тем, як «суспільно-політична ситуація», «економіка», «партійні організації», то у наступних, особливо з перенесенням видання збірника у 1993 р. до Києва, у ньому містилися лише поодинокі згадки про публікації щодо Івано-Франківщини, та і то переважно у галузях, не пов'язаних зі суспільно-політичними процесами (статті зі статистичними даними, у галузі мистецтва та культури, краєзнавства тощо).

Народжені в СРСР» [75], «Політична еліта Прикарпаття – 2. Народжені помаранчевою революцією» [76]). На його переконання, політична еліта, яка утвердилася в Івано-Франківській області, була сформована за часів президентства Л. Кучми – В. Ющенко (в особі останнього її представники здебільшого «намагалися побачити того самого Кучму тільки у перелицьованому жупані» [75]). Після «помаранчевої революції» в області спостерігалось формальне оновлення регіонального політикуму, яке здебільшого зводилося до ротації ключових політичних гравців між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування, що відбувалося під патріотичними гаслами, патронатом політичних партій, належних до «помаранчевого табору». Сама ж влада на Івано-Франківщині, у якій «політиків-романтиків» 1990-х рр. замінили «політики-прагматики», набула ознак «сімейно-кланового підряду». Деяким представникам політичної еліти Прикарпаття, наприклад, голові міста Яремче, у майбутньому – очільнику Івано-Франківської ОДА М. Палійчуку [77; 78], вдалося, навіть, стати кумом Президента України В. Ющенко, що позитивно позначилося на його політичній кар'єрі. Одним з виявів цих процесів стало утворення в регіоні неформальних центрів тяжіння навколо голів Івано-Франківської ОДА, що супроводжувалося «підтягуванням» до влади бізнес-партнерів, родичів очільників області. Постійна ротація останніх не дозволила набуту цьому процесу інституційного характеру.

Натомість, як свідчили редакторські та авторські публікації у ЗМІ [79; 80; 72], згадані умови функціонування влади цілком підходили для створення «вотчин» керівниками меншого масштабу, які, враховуючи їхню незначну ресурсну базу, виступали агентами впливу провідних політичних сил країни, що, у свою чергу, прискорювало інтегрування регіональної політичної еліти Івано-Франківщини до загальнополітичних процесів, каталізувало її партійно-політичне групування, сприяло «проникненню» в область політичних партій різного спектра, які, «знаходячи порозуміння» з місцевою елітою [81], зміцнювали свої впливи в регіональних органах державного управління та

місцевого самоврядування. Разом з тим, автори доходили обґрунтованих висновків, що поширення на Івано-Франківщині багатьох провладних партійних проєктів, навіть перетворення їх на домінуючі в політичному житті, без достатньої підтримки суспільства («влада має владу над лідерами, але лідери не мають влади над народом» [82]), мало тимчасовий характер.

Передусім, це стосувалося З. Шкутяка – голови Івано-Франківська у 1998–2006 рр., заходами якого на зламі ХХ–ХХІ ст. була утворена політична група, яка, спираючись на підтримку опозиційних політичних партій у часи Президента України Л. Кучми, створила конкуренцію у політичних впливах Івано-Франківської ОДА, що призвело до створення в області двох політичних «центрів тяжіння» (пропрезидентського і опозиційного). «Сімейний підряд династії панства Шкутяків» [83; 84], що стосувалося як здійснення політики представниками цієї групи, так і процесів селекції політичної еліти на рівні обласного центру і регіону, прослідковувався журналістами і після того, як З. Шкутяк був обраний народним депутатом України, увійшовши до кола осіб, наближених до Президента України В. Ющенка. Посади заступника голови пропрезидентської партії Народний Союз «Наша Україна», прями зв'язки з верхніми ешелонами влади в умовах тривалої відсутності в області «авторитетної альтернативи» [85] давали можливість З. Шкутяку «просувати» на посади у структурах виконавчої влади області (ОДА–РДА), органів місцевого самоврядування як колишніх співробітників, бізнес-партнерів, так і власного сина – П. Шкутяка, який очолив районну державну адміністрацію (РДА). Варта на увагу й біографічна довідка останнього, яка свідчила про існуючі в регіоні ефективні канали щодо «входження до еліти» – він закінчив Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу (відому установу з продукування державних кадрів), а також задовго до старту у політичній кар'єрі – Міжрегіональну академію управління персоналом [83].

ЗМІ приділяли увагу й іншим центрам впливу, групуванням політичної еліти області. Серед помітних можна назвати існуючу з

кінця 1990-х рр. так звану «групу Насалика», яку очолював І. Насалик [86; 87; 88] – народний депутат України декількох скликань, міністр енергетики та вугільної промисловості України, котрий тричі обирався головою м. Калуша. Осідком цієї політичної групи була Калуш-Долинська агломерація («вотчина Насалика»), друга за потужністю після Івано-Франківська, головний промислово-нафтогазовидобувний район області. Були обраховані і ресурси, завдяки яким І. Насалик тривалий час «тримався на плаву» у конкурентній боротьбі за утримання владних повноважень. Передусім, це було ефективне використання ним як співпраці з ФПГ, що займалися паливно-енергетичним сектором (П. Димінський, І. Єремеев), так і «партійних парасольок» (включаючи партії Народний Союз «Наша Україна», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ РЕГІОНІВ», ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ»).

Поразку на проміжних виборах до Верховної Ради України в ОВО № 85 у 2016 р. С. Насалика (Насалика-молодшого) на користь висуванця від ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП» В. Шевченка (молодшого брата співвласника гірськолижного курорту «Буковель», народного депутата України VII та VIII скликань О. Шевченка) журналісти розцінювали як завершення у районі «епохи Насаликів» [89]. Це пов'язувалося з тим, що у боротьбу за виборчий округ, а зрештою, і з метою посилення своїх позицій у регіоні, вступили не лише «свої» місцеві політики, але й багатовоговики, насамперед І. Коломойський (ФПГ «Група Приват»), активно підтримуючи швидко прогресуючий у другому десятилітті ХХІ ст. новий центр політичного впливу в регіоні – «команду Шевченка» [90; 91].

Як відмічалось у публікаціях журналістів [92; 93; 94], згаданий процес щодо монополізації влади в регіоні, зміцнення позицій груп політичної еліти, пов'язаних з ФПГ, був викликаний як діями «Центру», так і нерозвинутістю структур громадянського суспільства, критичним станом у галузі соціально-економічних відносин (поширення неконтрольованих трудових міграцій,

низького рівня життя населення, поширення бідності, безробіття тощо). Незважаючи на радикалізацію настроїв суспільства, що разом зі зниженням впливів діючої політичної еліти в області створювало умови для її оновлення [95; 96] (зокрема під час виборів), реалії політичного життя, сформовані в умовах гібридного політичного режиму, всіляко стримували цей процес. Як виявилось, на виборах найбільший шанс на перемогу отримували не особи, які «дбали про свій округ та своїх виборців», а носії високого соціального статусу – чиновники різного рівня, які водночас були членами «партій влади», бізнесмени чи кримінальні елементи [97].

Згідно з редакторською статтею «Деловой столицы» саме такий розклад призвів до того, що політична еліта Івано-Франківщини після перемоги «помаранчевої революції» була розколота на декілька таборів, головним чином перебуваючи між впливами НРУ та пропрезидентської Політичної Партії «Наша Україна». Від гострого конфлікту їх утримувало одне – намагання нейтралізувати сильного опонента в особі Ю. Тимошенко (ВО «Батьківщина») [98]. У подальшому особливість електоральної поведінки «галичан» (присутність «конформізму та меркантильних цінностей», які значною мірою прикривалися «національно-патріотичними гаслами» [99]) разом з дією адміністративного чинника призвели до ситуації, коли у часи президентства В. Януковича область опинилася перед перспективою «поглинання» ПОЛІТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ «ПАРТІЯ РЕГІОНІВ». Принцип «гуцули завжди обирають своїх» давав значні шанси на зміцнення політичних позицій у регіоні місцевим політикам-«регіоналам» – М. Вишиванюку (голова Івано-Франківської ОДА), В. Чуднову (народний депутат України), З. Митнику (екс-голова обласної ради, екс-міністр охорони здоров'я України) та ін. [86].

Наростання напруження суспільно-політичної ситуації на Івано-Франківщині після місцевих виборів 2010 р. висвітлювала Д. Назарчук [100]. На її переконання, потужна мобілізація протестного електорату на тлі глибокого розчарування прикарпатців у своїх «помаранчевих» кумирах, надія на радикальність молодих

політичних гравців призвели до створення в області чергових центрів гострого протистояння, які уособлювалися з головою Івано-Франківської обласної ради О. Сичем (ВО «Свобода») та очільником Івано-Франківської ОДА М. Вишиванюком (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ПАРТІЯ РЕГІОНІВ»). Останній же, чи не вперше, втрачаючи ініціативу, був вимушений все більшу активність витратити на реагування на дії своїх політичних опонентів.

Значну увагу журналісти приділяли динаміці змін у розстановці політичних сил області, перспективам партійно-політичного структурування політичної еліти після перемоги Революції Гідності. Про це, зокрема, йшлося в аналітичній статті Д. Буковського, С. Бурчука, Ю. Васильченка, Ю. Вишневського («Кто пришел на место «смотрящих» [101]), яка пов'язувала зміну персонального складу провідних політичних інституцій області з появою в регіоні цілком нової політичної сили – пропрезидентської ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРІСТЬ». Насправді, як підкреслювалося у публікації, істотне оновлення/ротація упродовж 2014–2015 рр. політичної еліти в області, її групування зводилося головним чином до алгоритму «Прикарпаття на двох» – персонального протистояння між Президентом України П. Порошенком і лідером ФПГ «Приват» І. Коломойським.

Ця ситуація знайшла подальше розкриття у спільному спецпроекті редакції газети «Деловая столица» та суспільно-політичного порталу Деро.ua (обидві структури належні до ПрАТ «Картель») за назвою «Кто управляет страной...». Аналізуючи ситуацію щодо регіональної політичної еліти після місцевих виборів 2015 р., журналісти назвали західні області України територією, де «зміцнилися сірі кардинали» [102]. Влучною, такою, що значною мірою відображало процеси на Івано-Франківщині в останні роки, була і преамбула дослідження: «При всій ролі центральних керівників регіональна політика вершиться насамперед на місцях – чиновниками, бізнесменами, депутатами місцевих рад. Саме вони в кінцевому підсумку встановлюють

правила гри в своєму колі. А під ці правила змушені підлаштовуватися і пересічні мешканці» [103].

Подальший аналіз зміни конфігурації політичного структурування політичної та економічної еліти Івано-Франківщини, яке відбувалося на тлі поступового зміцнення пропрезидентських сил (за рахунок кадрових призначень голови ОДА О. Гончарука), що, як наслідок, вело до підвищення рівня напруги і перетворення «Прикарпаття на гарячий полігон виборчих змагань», містився у публіцистичних статтях О. Глушкевич [104], М. Мозоля та Ю. Мацієвського [105]. Зокрема, згідно з позицією останніх в області наприкінці 2018 р. утворилося три неформальні політичні центри впливу, які охопили провідні групи місцевої політичної та економічної еліти, зосереджені в органах виконавчої влади, місцевого самоврядування, обласних відділах політичних партій, ФПГ області, а також народних депутатів України від Івано-Франківщини. Такий стан в області спровокували дії керівництва таких політичних сил, як ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» (1); ВО «Свобода» та ВО «Батьківщина» (2), які діяли у політичному союзі, а також ФПГ «Приват» (3). Зважаючи на те, що жодна з них не володіла монополією на владу, політична ситуація на Івано-Франківщині характеризувалася як така, що мала високий рівень конкуренції, однак низький рівень конфліктності. Автори (згадані М. Мозоль та Ю. Мацієвський, Д. Буковський [106]) зазначали і на такому рецидиві неформальних політичних практик на Івано-Франківщині (це видавалося несумісним з перемогою Революції Гідності), як поширення «політичного клієнтелізму», запровадження «персонального кураторства» над областю. Таким, починаючи з 2015 р., став для Івано-Франківщини «неформальний куратор регіону від БПП», представник «вінницького політичного клану», народний депутат України А. Матвієнко.

Після 2015 р. з поширенням в області мережі об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що передбачало істотні зміни в адміністративно-політичній сфері, зміну фінансових потоків, а зрештою – чергове переформатування груп політичної еліти, ці процеси були під особливою увагою ЗМІ. Журналістські матеріали

включали оцінку темпів утворення ОТГ, участь у цьому процесі владних структур. Враховуючи прагнення місцевих керівників зберегти впливи і посади, був виявлений такий алгоритм їхнього реагування на нове політичне явище: обласні/районні елітні групи прагнули створювати ОТГ на «базі старих адміністративних районів» або «намагалися гальмувати процес», якщо не мали гарантій на здобуття контролю над ОТГ чи очолити ці структури [107; 108; 109]. На Івано-Франківщині під час виборів до ОТГ було зафіксоване нове специфічне явище в середовищі регіональної політичної еліти – поява так званих «дауншифтерів», коли за підтримки «партії влади» новоутворювані сільські ОТГ почали очолювати політичні фігури районного та, навіть, обласного масштабу (на рівні голів РДА, голів районних рад, очільників структур ОДА), здебільшого належних до «президентської команди» [110].

Особливу цінність щодо поглибленого уявлення про характеристики сучасної політичної еліти Івано-Франківської області давали матеріали різноманітних журналістських розслідувань. Так, постійну увагу загальнонаціональні та обласні ЗМІ у редакторських та авторських статтях приділяли моніторингу діяльності (включаючи питання професійності та відповідальності, добродійності, участі у скандалах, динаміки зростання статків) таких провідних політиків області, як голові Івано-Франківської ОДА О. Гончаруку (з 2014 р.) [111], голові Івано-Франківської обласної ради О. Сичу (з 2015 р.), голові Івано-Франківської міської ради Р. Марцінківу (з 2015 р.) [112; 113], народним депутатам України від Івано-Франківщини (зокрема, М. Довбенку [114], В. Шкварилюку [115]).

Журналісти, громадські активісти, волонтери, причетні до обласної структури Громадського руху «ЧЕСНО», проводили розслідування на предмет дотримання доброчесності, професійності, сумлінності виконання обов'язків депутатами Івано-Франківської міської ради [116; 117; 118]. Аналіз діяльності депутатів міської ради VI скликання (2015) давав обґрунтовані підстави для таких тверджень з боку активістів громадянського

суспільства: «вони прийшли в раду займатись не депутатською роботою, а підтримувати власний підприємницький інтерес» [119]. Вияви недоброчесності, корупції в органах місцевого самоврядування (за індикаторами: «прозорість і підзвітність», «конфлікт інтересів», «політична корупція», «наявність корупційних ризиків») стали предметом розслідувань з боку низки антикорупційних громадських організацій, наприклад, обласного представництва Всеукраїнського руху з протидії корупції «Під контролем» [120]. Журналістські розслідування «Центру громадського моніторингу та досліджень» торкалися як аналізу діяльності депутатів Івано-Франківської обласної ради [121], міської ради обласного центру [122], так і рад нижчого рівня (зокрема, Рогатинської міської ради [123]).

Утім, окрім боротьби проти корупції, виявів недоброчесності у середовищі депутатського корпусу, обласні ЗМІ висвітлювали і діяльність депутатів, які могли бути еталонами виконання своїх обов'язків, громадян з високим почуттям громадянського обов'язку. Зокрема, це стосувалося низки депутатів міської ради Івано-Франківська VI скликання (2010–2015) – моральних авторитетів, які не потрапили до наступного складу ради. Це були депутати, які сумлінно виконували свої обов'язки, захищали інтереси місцевої громади, неодноразово з принципових позицій публічно виступали проти сумнівних рішень ради, а також її керівництва. Згідно з аналізом, проведеним Т. Соболик [124], таких екс-депутатів, «яких істотно бракуватиме у новій раді», об'єднувало те, що вони не належали до «політиків-бізнесменів», не брали участі у кулуарних чи партійних схемах. Тобто, вони не мали тих якостей та виборчих ресурсів, які в умовах гібридного режиму мали забезпечити їм перемогу на виборах.

У полі зору ЗМІ була присутня і тема взаємин влади і бізнесу, сприяння органів виконавчої влади у розвитку малого та середнього підприємництва області, селекції майбутньої підприємницької еліти. Зокрема, йшлося про реалізацію проекту «Підвищення підприємницького потенціалу транскордонного регіону шляхом створення інституцій підтримки підприємництва», його

складової – відкриття у районах області центрів розвитку підприємництва «Бізнес-інкубаторів», що поширювалося насамперед на студентів, молодих підприємців, а згодом – на ветеранів Антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил (АТО, ООС) [125; 126]. У руслі проблеми гармонізації взаємин між обласною владою і малим та середнім бізнесом публікувалися матеріали, присвячені діяльності такої авторитетної структури, як Регіональне відділення Українського союзу промисловців і підприємців, його ініціатив, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку області, посилення прозорості і підконтрольності влади на всіх рівнях, об'єднання зусиль влади, підприємців і суспільства у подоланні корупції [127; 128; 129].

Загалом, аналіз історіографічної бази дає підстави для ствердження, що проблема регіональної політичної еліти Івано-Франківщини не була предметом цілеспрямованого системного дослідження. Окремі питання, пов'язані з політичною елітою області, її оновленням, переважно знаходили висвітлення через призму її участі у становленні новітньої Української держави у 1990-х рр., у виборчих процесах, подіях «помаранчевої революції» та Революції Гідності. Натомість, сучасні виклики, що постали перед країною, вимоги щодо поглибленого дослідження проблеми політичної еліти на регіональному рівні вимагають як пошуків нових тем для досліджень, так і певної методологічної еволюції, використання міждисциплінарних підходів. Зокрема, це стосується застосування просопографічного методу, який дозволяє більш чітко окреслити і детально вивчити склад елітарних груп, горизонтальні і вертикальні зв'язки у їхньому середовищі, виявити регіональну специфіку і зв'язок між механізмами соціальної мобільності та еволюції еліт. Існуючі ж напрацювання вітчизняних дослідників з проблеми дають можливість у подальшому значно поглибити і конкретизувати знання щодо політичної еліти Івано-Франківської області, уявлення про процеси, які відбувалися в її середовищі за останні тридцять років, включаючи такі напрями, як особливості формування регіональної політичної еліти, основні етапи її розвитку, ціннісні орієнтації груп політичної еліти,

внутрішня структура політичної еліти, її сегментування за вектором «правляча еліта – опозиційна еліта», особливості взаємовідносин у середовищі елітних груп та їхньої взаємодії з неелітними прошарками суспільства, динаміка та механізми оновлення регіональної політичної еліти, використання регіональною політичною елітою формальних і неформальних практик, вплив еліти на процеси трансформації регіонального політичного режиму.

1. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. С.195.
2. Белебега І. О. Українська еліта. Харків: Березіль. 1999. 346 с.
3. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
4. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.
5. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002). Одеса: Астропринт, 2006. 176 с.
6. Кіндрачук Н. М. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.): монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 208 с.
7. Максимець Б. Національно-демократичні партії України у виборчих кампаніях початку ХХІ століття. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2014. 218 с.
8. Мадрига Т. Б. Регіональні виборчі кампанії початку ХХІ століття (на прикладі західних областей України). Івано-Франківськ: Нова зоря, 2015. 247 с.
9. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура та ін. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.
10. Кугутяк М., Гаврилів Б., Кобута С. Літопис державотворення на Прикарпатті (1988–2001). Івано-Франківськ: Плай, 2002. 99 с.
11. Івано-Франківщина у виборах–2006: регіональний вимір / В. Марчук, І. Доцяк, В. Климончук, І. Цепенда, М. Москалюк, О. Білоус; Кол. монографія. Івано-Франківськ: Лік, 2007. 108 с.

12. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: монографія / відп. ред. Н. Р. Нижник; кол. авт.: В. Б. Авер'янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко та ін. Київ: УАДУ, 1997. 448 с.

13. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: монографія. Б. м.: УАДУ, 2001. 256 с.

14. Державна регіональна політика Україна: особливості та стратегічні пріоритети : монографія / за ред. З. С. Варналія. Київ: НІСД, 2007. 820 с.

15. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії. Хмельницький: ХУУП, 2008. 467 с.

16. Мезенцев К. В., Підгрушний Г. П., Мезенцева Н. І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: монографія. Київ: ДП «Прінт Сервіс», 2014. 132 с.

17. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2016. 218 с.

18. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: Автореферат ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2006. 21 с.

19. Бусленко В. В. Становлення і трансформація політичних інституцій Західного регіону України в 90-х рр. ХХ ст.: Автореферат ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2002. 24 с.

20. Манайло-Приходько Р. Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: Дисертація ... канд. політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2018. 291 с.

21. Мадрига Т. Б. Регіональні виборчі кампанії початку ХХІ століття (на прикладі західних областей України): Автореферат ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2011. 21 с.

22. Науменко О. М. Механізми рекрутування у політико-управлінську еліту України в умовах незалежності: Дисертація ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2016. 226 с.

23. Стефурак М. М. Механізми взаємодії політичної опозиції та влади на прикладі західних областей України: Дисертація ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017. 248 арк.

24. Стефурак М. Взаємодія влади і опозиції під час виборчої кампанії 2012 у Галичині. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2013. Вип. 6–7. С.81–84.

25. Гладій В. І. Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України: Дисертація ... канд. політ. наук: 23.00.02. Івано-Франківськ, 2015. 238 с.

26. Штельмах О. О. Суспільно-географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України: Дисертація ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Київ, 2006. 215 арк.

27. Стецюк О. В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: структура та територіальна організація: Дисертація ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Львів, 2006. 223 арк.

28. Запухляк Н. І. Суспільно-географічні засади функціонування ринку праці та зайнятості населення (на прикладі Івано-Франківської області): Автореферат ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Київ, 2007. 21 с.

29. Сухий П. О. Формування та розвиток агропродовольчого комплексу Західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз): Автореферат ... докт. геогр. наук: 11.00.02. Чернівці, 2009. 40 с.

30. Миронюк В. М. Електоральна географія регіону (на матеріалах галицьких областей): Автореферат ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Львів, 2002. 21 с.

31. Кобута С. Розвиток політичної боротьби на Прикарпатті в 1989–1990 роках. Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 1999. № 3. С. 76–94.

32. Кобута С. Галицька асамблея 1991 року: політичний проект чи спроба регіонального співробітництва. Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск 19. Івано-Франківськ, 2011. С. 24–31.

33. Кобута С. «Рух»: перша новітня громадська організація на Прикарпатті. Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2000. Вип. III. С. 135–144.

34. Кобута С. Й. Міська влада Івано-Франківська (1990–1994): правління «перших демократів». Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2011. № 18–19. С. 94–110.

35. Климончук В. Й. Особливості інституціоналізації політичних партій в Україні (на прикладі Івано-Франківської області). Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2016. № 3 (35). С. 62–71.

36. Климончук В. Ціннісний вимір електоральних процесів у Галичині. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2017. № 1. С. 151–163.

37. Климончук В. Регіональні особливості структурування партійного простору на прикладі Івано-Франківської області. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські

та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 8 жовтня 2016 року / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С.51–59.

38. Доцяк І. Партійно-політичний вимір виборів місцевих органів влади 2015 року (на прикладі Івано-Франківської області). Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 8 жовтня 2016 року / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 59–65.

39. Максимець Б. Методологічні аспекти дослідження електоральної діяльності українських національно-демократичних партій. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2011. Вип. 6–7. С.49–56.

40. Максимець Б. Результати участі національно-демократичних партій в місцевих виборах–2010 на Івано-Франківщині. Гілея. 2011. Випуск 44. С. 682–689.

41. Максимець Б. В. Вплив національної ідентичності на результати місцевих виборів початку ХХІ ст. в Україні. Грані. 2013. № 10. С. 40–45.

42. Ляшенко О. Електоральний вибір жителів Галичини як джерело для удосконалення державної регіональної політики в Україні. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 6. С.134–151.

43. Коротков Д. Контреліта України в контексті електорального процесу. Політичний менеджмент. 2012. № 1–2. С.88–96.

44. Мацієвський Ю., Собчук І. Клієнтелізм в українській політиці у період Віктора Януковича / Національний університет «Острозька академія», Центр політичних досліджень НаУОА. Острог, 2014. 30 с. URL: https://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf

45. Романюк А. Формування регіонального формату політичного процесу: на прикладі Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Актуальні проблеми політичної науки. Випуск 4. Ужгород, 2018. С.37–52.

46. Глушук Є. В. Діяльність аналітичних центрів у процесі комунікації між владою і суспільством. 2014. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/316>

47. Политическая элита украинских регионов. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/>

48. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

49. Регіональний портрет України / за загальною редакцією Ю. Тищенко. Укладачі: С. А. Горобчишина, Т. В. Колосова,

М. В. Лациба, К. А. Михайличенко, О. І. Целуйко, О. А. Ярош. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. 336 с.

50. Політичний портрет України. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/category/ukraines-political-portrait>

51. Вибори-2002: післямова. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/6699046755981c54f4e14e2.90186438.pdf>

52. Україна–2012: політичний портрет. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1378818259_2631.pdf

53. Політична карта Івано-Франківської області. ОПОРА. 2012. 14 червня. URL: <https://www.opora.ua/news/vybyry/1480-politychna-karta-ivano-frankivskoji-oblasti>; Політична карта Івано-Франківської області. ОПОРА. 2014. 31 березня. URL: <https://opora.ua/news/vybyry/vybyry-prezidenta/politichni-karti-oblastei-vybyry-prezidenta-2014/4431-1033-1446980515-politychna-karta-ivano-frankivskoji-oblasti>

54. Громадянське спостереження за черговими місцевими виборами 2015 року: підсумковий звіт / О. Айвазовська, О. Неберикут та ін. ОПОРА, 2016. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Mistsevi-vybyry-2015.-Rezultaty-sposterezhennya.pdf>

55. Як і для чого ми моніторимо роботу народних депутатів / Громадянська мережа ОПОРА, USAID. Київ, 2018. URL: https://radaprogram.org/sites/default/files/publications/opora_deputies_monitoring_august_2018_web_final.pdf

56. Двоє прикарпатців мажоритарників потрапили до ТОП–10 рейтингу ОПОРИ. СТИК антикорупція. 2017. 11 вересня. URL: <http://styknews.info/novyny/polityka/2017/09/11/dvoye-prykarpatskyh-mazhorytarnykyv-potrplyly-do-top-10-rejtyngu-opory>

57. Прикарпаття: Більше половини РДА тримають у таємниці партійність своїх керівників. ОПОРА. 2018. 2 грудня. URL: <https://opora.ua/news/vybyry/vybyry-prezidenta/vybyry-prezidenta-2019/45733-prykarpattia-bilshe-polovyny-rda-trymaiut-u-taiemnytsi-partiunist-svoikh-kerivnykyv>

58. Регіони України – 2014. Івано-Франківська область. С.31–35. URL: <https://pfirs.org/produkti/book/51/1.html?page=31>

59. Регіони України – 2015. Івано-Франківська область. С.24–27. URL: https://pfirs.org/images/flippingbook/magazines/2016/Regiony_Ukrainy_2015/Regiony_Ukrainy_2015-page-24.jpg

60. Індеси регіонів за блоками (розділами). URL: https://public.tableau.com/profile/texty#!/vizhome/2016_PF/2__

61. Індекс демократичного розвитку областей України – 2016 / упоряд. Є. Романенко. Чернівці: Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень. 2017. 146 с. URL: <https://pfirs.org/produkti/book/70/1.html?page=1>

62. Черненко О., Лисюк Ю. Хто є хто на мажоритарці: Івано-Франківська область. 2012. 14 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/02/14/6958418/>

63. КВУ: Молодь проігнорувала недільні вибори. Галицький кореспондент. 2015. 16 листопада. URL: <http://gk-press.if.ua/kvu-molod-proignovala-nedilni-vybyor/>

64. Івано-Франківське КВУ підвело підсумки люстрації на Прикарпатті. ВГО «Комітет виборців України». 2016. 15 березня. URL: <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE-%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5%20%D0%9A%D0%92%D0%A3%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%BE%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%BC%20%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96>

65. КВУ презентував карти потенційних конфліктів інтересів депутатів Коломийської міської ради. ІНФОГРАФІКА. Дзеркало Media. 2017. 14 березня. URL: <https://dzerkalo.media/news/kvu-prezentuvav-karti-potentsiynih-konfliktiv-interesiv-deputativ-kolomiyskoi-miskoi-radi-infografika>

66. Круглашова В. Особливості співпраці неурядових дослідно-аналітичних організацій та органів державної влади (на прикладі Івано-Франківської та Чернівецької областей). Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. Т. IX. Чернівці: Букрек, 2010. С.268–279.

67. Виборчий процес–2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості / укл. Романюк А. С., Скочиляс Л. С. Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 202 с. URL: http://postua.info/an_zvit_2006/an_zvit_2006_content.htm

68. Атестація депутатів місцевих рад. 3-й рік повноважень. Івано-Франківська міська рада. URL: <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http%3A%2F%2Fwww%2Ecps%2Enet%2Eua%3A80%2Fwp>

%2Dcontent%2Fuploads%2F2019%2F05%2FFinalMonitoringReport%5FIvan
oFrankivsk%2Edocx&wdAccPdf=0

69. Івано-Франківська міська рада. Персональна оцінка депутата.
URL: <https://attestation.in.ua/>

70. Приватні інтереси депутатів Івано-Франківської міської ради.
URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1TPMWfrR2wHokS0QxPT9XNdEHIO6_vtfltsHsp4inaw/edit

71. Найбагатші та найбідніші: які доходи задекларували депутати Івано-Франківської міськради за 2018 рік. Центр політичних студій. 2019. 4 квітня. URL: <http://www.cps.net.ua/naibagatshi-ta-naibidnishi-iaki-dokhodizadeklaruvali-deputati-ivano-frankivskoyi-miskradi-za-2018-rik/?fbclid=IwAR3cZvDxfQA9V3weB53eMUQImtqpf-52pgBri-fiy1eRrUVChlhjnJ3zHLE>

72. Львова О., Шибалов Є. Самар В. Близнюк М. Чужі тут не ходять. ZN,UA. 2010. 29 квітня. URL: https://dt.ua/POLITICS/chuzhi_tut_ne_hodyat.html

73. Хто газда? Галицький кореспондент. 2010.19 лютого. URL: <http://gk-press.if.ua/x2412/>

74. Глушкевич О. Доля губернатора: Палійчук, Ткач, Яковина, Волковецький, Павлик та Вишиванюк. News.if.ua. 2013. 29 березня. URL: <http://news.if.ua/news/28432.html>

75. Довбуш О. Політична еліта Прикарпаття. Частина перша. Народжені в СРСР. Малакава. 2008.10 листопада. URL: <http://www.malakava.if.ua/articles/7564>

76. Довбуш О. Політична еліта Прикарпаття – 2. Народжені помаранчевою революцією. Наше місто НАДВІРНА. 2008. 14 листопада. URL: <https://nashe-misto.at.ua/news/2008-11-14-277>

77. Палійчук Микола і Президент Віктор Ющенко куми. Правда. 2007. 27 жовтня. URL: <http://pda.pravda.if.ua/print.php?id=827>

78. Хто кому кум у вітчизняній політиці. Тиждень.ua. 2009. 10 липня. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/2225>

79. Чорний колір «червоної троянди». Українська правда. 2002. 5 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2002/04/5/2988073/>

80. Політичний вінегрет або Ющенко опиратиметься на Прикарпатті на ... колишню владу. Вголос. 2005. 11 березня. URL: https://vgolos.com.ua/articles/politychnyj-vinegret-abo-yushhenko-opyratymetsya-na-prykarpatti-na-kolyshnyu-vladu_106259.htm

81. Місце парламентських партій на політичній карті Івано-Франківщини. СТИК антикорупція. 2017. 28 вересня. URL: <http://styknews.info/novyny/polityka/2017/09/28/mistse-parlamentskyh-partij-na-politychnij-karti-ivano-frankivshhyny>

82. Назарчук Д. Влада над лідерами не гарантує влади над народом. *Голос України*. 2003. 29 жовтня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/239680>

83. Сімейний підряд народного депутата Зиновія Шкутяка. *News.if.ua*. 2009. 16 жовтня 2009. URL: <http://news.if.ua/news/1309.html>

84. Соболик Т. Вісім років Шкутяка. Репортер. 2009. 19 листопада. URL: <http://report.if.ua/akcent/Visim-rokiv-Shkutyaka/>

85. Сова А. Вільне падіння Віктора Анушкевичуса. *Галицький кореспондент*. 2009. 19 березня. URL: <http://gk-press.if.ua/x808/>

86. Непроплачена аналітика. *Вікна*. 2011. 15 червня. URL: <http://vikna.if.ua/news/category/7/2011/07/15/5567/view>

87. Округ № 85: Как брат буковельца Шевченко отобрал у Насаликов округ на Прикарпатье. *Деро*. Львов. 2018. 21 вересня. URL: <https://lviv.dero.ua/rus/lviv/okrug-85-yakna-prikarpatti-brat-shevchenka-vidibrav-okrug-u-nasalikiv-20180916838328>

88. Насалик Игорь Степанович. *Генштабъ*. URL: <https://genshtab.info/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BA,%D0%98%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>

89. Брат–2. Брат депутата виграв вибори у брата міністра. *АНТИКОР*. 2016. 21 липня. URL: https://antikor.com.ua/articles/114723-brat-2_brat_deputata_vigrav_vibori_u_brata_ministra

90. Претенденти на прикарпатський трон: з'явилися нові імена політиків, яких Коломойський може призначити керувати Івано-Франківською ОДА. *Правда*. 2019. 2 травня. URL: <https://pravda.if.ua/pretendenti-na-prikarpatSKIY-tron-z/?print=85361>

91. 100 мільйонів за 1% рейтингу: як піарився Олександр Шевченко. *ЄНовини*. URL: <https://www.ednist.info/news/88803>

92. Остапчук А. Чи стануть 3,2% фундатором стабілізації? *Галичина*. 1998. 17 січня. С.3.

93. Без позитивних перемін: соціально-економічне становище. *Галичина*. 1994. 8 лютого, 9 лютого. С.3.

94. Петричук М. Зоряний час підприємців ще попереду. *Галичина*. 1998. 1 грудня. С.3.

95. Костюк І. Прикарпаття: злидні – ознака сьогодення. *Український регіональний вісник*. 2001. 15 червня. С.12–13.

96. Костюк І. Галичина: профанація національної ідеї – основний підсумок десятиліття. *Український регіональний вісник*. 2001. 5 вересня. С.16–17.

97. Костюк І. Прикарпатські тіні. Український регіональний вісник. 2001. 1 грудня. С.12–13.
98. Франковцы запутались в «наших». Гуцулы демонстрируют единство и борьбу противоположностей. Деловая столица. 2006. 6 березня. URL: <http://www.dsnews.ua/politics/art24517>
99. Рейтинг Януковича піднімають галичани-конформісти. Галицький кореспондент. 2010. 27 травня. URL: <http://gk-press.if.ua/x3029/>
100. Назарчук Д. Прикарпатці впрягли в одного воза непримиренних. Голос України. 2011. 28 травня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/109766>
101. Буковский Д., Бурчук С., Васильченко Ю., Вишне夫斯基 Ю. «Кто пришел на место «смотрящих». Деловая столица. 2015. 28 вересня. URL: <http://www.dsnews.ua/politics/-svoboda-teryayet-ternopol-28092015050900>
102. Кто управляет страной: 465 человек, делающих региональную политику. Спецпроект. URL: <http://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html#rec5513101>
103. Кто управляет страной: 465 человек, делающих региональную политику. Спецпроект. URL: <http://www.dsnews.ua/static/longread/page170344.html>
104. Глушкевич О. Кадрові ротації в Івано-Франківській ОДА: Олег Гончарук зміцнює вертикаль влади «своїми» людьми. СТИК антикорупція. 2016. 5 лютого. URL: <http://styknews.info/novyny/sotsium/2016/02/05/kadrovi-rotatsii-v-ivano-frankivskii-oda-oleg-goncharuk-zmitsniuie-vertyka>
105. Мозоль М., Мацієвський Ю. Політична ситуація в Івано-Франківській області напередодні президентських виборів. Слово і діло. 2018. 24 вересня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/09/24/statija/polityka/politychna-sytuacziya-ivano-frankivskij-oblasti-naperedodni-prezidentskux-vyboriv>
106. Буковский Д. «Свобода» поджигает БПП в Прикарпатье. URL: <http://www.dsnews.ua/static/longread/page171752.html#rec5513101>
107. Базюк Т., Томчишин Ю., Нечвідова О. Нові громади: перші вибори. ZBRUC 2016. 24 жовтня. URL: <https://zbruc.eu/node/57780>
108. Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. Тижень.ua. 2017. 1 травня. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>
109. Баранецька М., Шостак Н. Децентралізація в регіонах: що заважає об'єднанню. MediaPort. 2019. 21 березня. URL: <https://www.mediaport.ua/decentralizaciya-v-regionah-shcho-zavazhaie-obiednannyyu>
110. Томчишин Ю., Семків В. Місцеві вибори: хто взяв владу? ZBRUC. 2017. 1 листопада. URL: <https://zbruc.eu/node/72516>

111. «Земля родюча»: мільйонні доходи обласних голів України. Журналістське розслідування. ASPInews. 2019. 15 травня. URL: <https://aspi.com.ua/investigation/zemlya-rodyucha-milyonni-dokhodi-oblasnikh-goliv-ukraini>

112. Олег Гончарук: досє і компромат на губернатора Івано-Франківської області. Znaj.ua. 2018. 23 жовтня. URL: <https://znaj.ua/politics/182313-oleg-goncharuk-dosye-i-kompromat-na-gubernatora-ivano-frankivskoji-oblasti>

113. Зелінська Х., Джогола М. Чим живуть Прикарпатські чиновники. Аналіз декларацій. Громадський простір. 2016. 29 червня. URL: <https://www.prostir.ua/?news=chym-zhyvut-prykarpatski-chynovnyky-analiz-deklaratsij>

114. Мільйони та скандали прикарпатського нардепа Михайла Довбенка. Місто. 2018. 26 лютого. URL: <https://mi100.info/2018/02/26/miljony-ta-skandaly-prykarpatskogo-nardepa-myhajla-dovbenka/>

115. Аналіз статків і діяльності прикарпатського нардепа Володимира Шкварилука. МІСТО. 2018. 10 січня. URL: <http://mi100.info/2018/01/10/analiz-statkiv-i-diyalnosti-prykarpatskogo-nardepa-volodymyra-shkvarylyuka/>

116. Джогола М. Івано-Франківськ: рік роботи мера Марцінка – між зрадами і перемогами. ЧЕСНО. 2016. 23 грудня. URL: <https://www.chesno.org/post/396/>

117. Світлик В., Джогола М. Багатії та «злидні» Івано-Франківської міськради: як декларуючи мізерні доходи заробити мільйони. ЧЕСНО. 2017. 10 травня. URL: <https://www.chesno.org/post/455/>

118. Канюс Ю. Рік роботи Франківської міської ради: без дієвої опозиції та з десятком прогульників. ЧЕСНО. 2019. 1 березня. URL: <https://www.chesno.org/post/894/>

119. Джогола М. Майже 40% депутатів Івано-Франківська можна відкликати за прогули. ЧЕСНО. 2015. 7 липня. URL: <https://www.chesno.org/post/1887/>

120. Виявленням корупції у лавах чиновників Івано-Франківська займається Всеукраїнський рух «Під контролем». Галицький кореспондент. 2016. 18 серпня. URL: <http://gk-press.if.ua/vyuvlennyam-korupsiyi-u-lavah-chynovnykiv-ivano-frankivska-zajmetsya-vseukrayinskyj-ruh-pid-kontrolem-2/>

121. Івано-Франківська облрада незаконно придбала елітне авто за 1 млн грн. СТИК антикорупція. 2017. 16 листопада. URL: <http://styknews.info/novyny/tag/prozorro>

122. Скільки «заробляють» компанії депутатів Івано-Франківської міської ради у ProZorro. Центр громадського моніторингу та досліджень. 2017. 27 листопада. URL: <http://www.gmd.center/2017/11/27/skilky-zaroblyayut-kompaniyi-deputativ-ivano-frankivskoyi-miskoyi-rady-u-prozorro/>

123. Як в Рогатині купували сміттєвоз: чергова схема. Центр громадського моніторингу та досліджень. 2016. 11 жовтня. URL: <http://www.gmd.center/2016/10/11/yak-v-rogatyni-kupuvaly-smittyevoz-cherгова-shema/>

124. Соболик Т. Роль особистості у депутатстві. Галицький кореспондент. 2015. 7 грудня. URL: <http://gk-press.if.ua/rol-osobystosti-u-deputatstvi/>

125. Як в Івано-Франківську підтримують мале підприємництво. Правда. 2016. 7 листопада. URL: <http://pda.pravda.if.ua/news-109558.html>

126. У ЦРП «Бізнес-Інкубатор» розпочинається курс навчань з основ програмування. Івано-Франківськ. Офіційний сайт міста. 2017. 24 жовтня. URL: <http://mvk.if.ua/news/45508>

127. Бізнесмени Прикарпаття демонструють свою готовність спільно приймати економічні виклики сьогодення. Firtka.if.ua. 2014. 6 червня. URL: <http://news.firtka.if.ua/blog/view/biznesmeni-prikarpatta-demonstruut-svou-gotovnist-spilno-prijmati-ekonomichni-vikliki-sogodenna-foto53467>

128. Бізнес-еліта одностайна: «Треба звідусіль вижити корупціонерів, козачків і підтанцовщиків»... Рада профспілок Івано-Франківської області. 2014. 10 червня. URL: <http://www.rpo.if.ua/index.php?act=page&id=55>

129. Влада Івано-Франківської області заявляє про готовність сприяти розвитку малого і середнього бізнесу. УНІАН. 2016. 15 грудня. URL: <https://www.unian.ua/business/1680747-vlada-ivano-frankivskoji-oblasti-zayavlyae-pro-gotovnist-spriyati-rozvitku-malogo-ta-serednogo-biznesu.html>